

כולם היו בנינו? מאת: גלית ברונשטיין

שיח שכולים ושיקולי השכול¹

1. מבוא

סיפורה של משפחת מלט ששכלה את בנה אמיר באסון "רולטת הרשת" התפרסם בכלי התקשורת וזכה לסיקור נרחב. האם, שולה מלט ז"ל, ניהלה מאבק כפול נגד צה"ל ומשרד הביטחון. במסגרת המאבק הראשון היא ביקשה להעמיד לדין מפקדים בכירים בחיל האוויר שידעו על מנהג "רולטת הרשת" ולא עשו דבר כדי למונעו, ובכך היו בעינייה לאשמים הישירים במות בנה. המאבק השני והחשוב לעניינה של רשימה זו, התנהל נגד ועדות ההנצחה של משרד הביטחון אשר מנעו ממנה להנציח את בנה בבית הקברות הצבאי בדרכה, קרי שינוי הכיתוב על כרית המצבה והוספת פסל מעשי ידיה ליד הקבר. כוחותיה הנפשיים של מלט ז"ל לא עמדו לה והיא התאבדה בירייה.

ביום 7.5.2001 ניתן פסק הדין בעניינן של משפחות חללי אסון המסוקים בשאר ישוב² (להלן: פרשת אסון המסוקים). העמותה, שחברים בה בני משפחה של שישים ושישה מן החללים (להלן: העמותה), עתרה לבג"צ על מנת שיוורה לשר הביטחון ולמועצה הציבורית להנצחת החייל (להלן: המועצה) לשנות את הכיתוב על גבי כרית המצבות של החללים לזו הלשון: "נפל בדרכו לפעילות מבצעית בלבנון באסון המסוקים בשאר ישוב", זאת בשונה מהכיתוב "תאונת המסוקים" אותו הציעה המועצה. שר הביטחון לא התנגד להופעתן של המילים "אסון המסוקים" אך דרש, כי הכיתוב יופיע במקום המוקצה ל"כיתוב לביטוי אישי" בקדמת המצבה ולא על כרית המצבה. החלטתו האחרונה של בג"צ משקפת, נכון לכתיבת שורות אלה, את ההלכה בדבר זכותן של משפחות חללי צה"ל לשנות או להוסיף כיתוב על מצבות יקיריהן. האם החלטה תקדימית זו העבירה "קו תפר" חדש במלחמת הגבולות המתנהלת בין השיח הציבורי לבין סוגות השיח הפרטיות באשר לאופני ביטוי של האבל ולהנצחת החללים?

ברשימה זו אעסוק בקריאה נרטיבית של מספר פסקי דין שעסקו בנושא ואעמת את אופן עיסוקם עם האופן בו מעמידה את הנושא הסופרת בתיה גור בספרה "אבן תחת אבן"³, ספר הנטווה סביב סיפורה של שולה מלט ז"ל. עימות זה חושף את המתח השורר בין לפחות חלק מהמשפחות השכולות לבין המדינה בכל הקשור בהנצחת

יקיריהם. כפי שנראה, היצירה הספרותית תתמקד בהשמעת הסיפורים הפרטיים, ודוק: לא סיפור פרטי אחד המסמל כלל כלשהו, העומד כסימן ל"אבל פרטי" מהותני שאותו ניתן לעמת עם "אבל קולקטיבי" מהותני אחר, אלא סיפורים שונים המתארים את חוויות האבל השונות העוברות על כל אחד מבני משפחת החלל, על המתחים ביניהם ועל המתחים בינם לבין המערכת הציבורית, ובכללה המערכת המשפטית, הכופה עליהם כניסה אל "משפחת השכול הלאומי" המזוהה עמה. מצד שני, נראה כי מערכת המשפט ככלל, הגם שיש בה חריגים, עושה שימוש במיתוס⁴ הנופל-הגיבור וממשיכה בהנצחת הדיכטומיה שבין סוגות השיח הפרטי לבין השיח הציבורי, "אין לך סמלים רבי עוצמה יותר בתרבות הלאומיות המודרנית", אומר בנדיקט אנדרסון בספרו **קהילות מדומיינות**, "מאשר מצבות זיכרון וקברים של החייל האלמוני"⁵. אכן, שעה שהנופל הוא אנונימי, מתקהה הקושי שבהשמת דברים בפיו שהרי הדובר הפרטי אינו ידוע וממילא אינו ייחודי, ואשר על כן קל יותר לנכס את מי שאין לו זכר אישי אל הזיכרון הקולקטיבי. גם בתי קברות צבאיים המכילים מצבות אישיות לחיילים שאינם אלמונים, הם, כמובן, סמל רב-עצמה: השכול והאבל, כתוצאה מנפילת חיילי צה"ל, הפכו חלק בלתי נפרד מההוויה הישראלית ותופעת הזיכרון וההנצחה הקולקטיביים מהווים חלק אינטגרלי מהוויה זו⁶. יחד עם זאת, הואיל ומדובר בחיילים שאינם אלמונים ושהותירו אחריהם בני משפחה, נוצר ממילא צורך לתת מקום הן לשכול האישי, הפרטי, של משפחת החלל והן לשכול הקולקטיבי, המונצח באמצעות סמלים חברתיים ומיתוסים.

תפקידם של המיתוס והזיכרון – יהא מושאם אשר יהא – הוא לייצר קונצנזוס תרבותי המאפשר ליחיד לקיים בתודעתו את חוויית החברה שבה הוא חי. תהליך יצירת המיתוס החודר לזיכרון הקולקטיבי נעשה במודע או שלא במודע, בתהליכי עיבוד והתאמה, שחזור ומחזור⁷. כל תקופה היסטורית יוצרת השתקפות של עצמה בדימויים ובמיתולוגיה חיה של העבר או של חלקיו, השאולים מתקופות אחרות או מתרבויות אחרות. כך בוחנת החברה את זהותה, את יציבותה ואת יכולתה להגיע להישגים, או להפך, לתסוגה לנוכח העבר. חברה חדשה או חברה בתהליך בנייה יוצרת מיתוסים וסיפורים, אשר מעבירים ערכים ועמדות דומיננטיים, על מנת לקיים יסודות מחברים של העבר וההווה⁸. התרבות הישראלית היא פסיפס של מיתוסים המקיימת יחס דיאלקטי בין המיתוס לבין ההווה, כאשר צורכי ההווה משכתבים את המיתוס והוא מתעצב לפיו ומעניק לו לגיטימציה⁹.

* עורכת דין. בוגרת בית הספר למשפטים, המסלול האקדמי, המכללה למינהל. ברצוני להודות מקרב לב לד"ר ארנה בן-נפתלי על עזרתה ותמיכתה בכתיבת המאמר. אני מקדישה מאמר זה לזכרו של אבי, רס"ן ברוך ברונשטיין ז"ל, שנפל במלחמת של"ג ביום 3.10.1982.

מתוך ארכיון הארץ

תפקידו של השכול הקולקטיבי, תפקידה של "משפחת השכול", בעיצוב הזיכרון והזהות הקולקטיבית הוא גם לסמל את התפיסה כי ההקרבה לא הייתה לשווא וגם להצדיקה. החברה הישראלית למודת המלחמות ואי-הוודאות הקיומית מקיימת רה-אקטיביזציה של אבדנים קודמים, עובדה המחזקת את תחושת הפטליזם וחוסר האונים מחד גיסא, ותחושות של שליחות, הגברת ערך הקרבן ושייכות מאידך גיסא¹⁰. טעמים אלו החישו את התפתחות פולחן הנופלים במדינת ישראל¹¹ הנתפסים כגיבורים המגשימים את האידאל שהיחיד יקריב הכול למען העם. "לפי המיתוס, הנופלים הם קובץ של גיבורים מלאי הכרה והקרבה עצמית", עובדה המאדירה את גודל הנתינה¹². מצד שני, אולי דווקא משכו, יומיומיותו, של מצב המלחמה וגידול מספר הקרבנות שהוא תובע, הם העשויים לעורר, או למצער לתרום, לריבוי סימני שאלה בדבר הצדקתה של עצם המלחמה; בדבר ה"מובנות מאליה" של ההסכמה לשלם מחיר חיים עבור מטרות לאומיות, וממילא לפרוץ סדקים הן במיתוס והן באופני ייצוגו הוויזואליים, סדקים העלולים לחבל בתפקודו. לא מן הנמנע כי דווקא קשר פתלתל זה, בין הסמל לבין ההצדקה הפוליטית שהוא מבקש לייצג, גורם למערכות הלאומיות, ובכללן מערכת המשפט, אי-נוחות שעה שהן נדרשות להקצות מקום לביטויי של האבל הפרטי, זה המבקש להסיט את תשומת הלב מן החייל אל שאריו או מן הקולקטיב אל הטרגדיה הפרטית.

בפרק הבא אתמקד באופן שבו ראה המחוקק לנכון להנציח את חללי המלחמות, ובאופן שבו התייחס בית המשפט לבקשות מצד

1. שיח שכולים הוא שמו של רבעון אשר יוצא בהוצאת משרד הביטחון.
2. בג"צ 6069/00 העמותה להנצחת חללי אסון המסוקים בשאר ישוב נ' שר הביטחון (טרם פורסם), תקדין עליון 2001(2) 1051 (להלן: פרשת אסון המסוקים).
3. ב' גור אבן תחת אבן (תשנ"ח).
4. מיתוס הוא סיפור המתאר אירועים בעלי חשיבות יוצאת דופן לגבי הקהילה, מה שמקנה לו לעתים מעמד מקודש. הסיפור אינו בהכרח אמיתי במובן של תיאור אובייקטיבי של המציאות ושל עובדות היסטוריות. מיתוס, לפי האנתרופולוג הבריטי לואיס "מספר אמת גדולה באמצעות שקרים גדולים". הנצחת הלוחמים היא ביטוי להרואיזציה שלהם וכך נוצר "פולחן הנופלים", מ' עזריהו פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956 (תשנ"ה).
5. ב' אנדרסון קהילות מדומיינות (תשנ"ט) בפתח הפרק "שורשים תרבותיים".
6. חוקרי זיכרון קיבוצי מצאו, כי האדם זוכר כחלק מקבוצה חברתית והשתלבות הזיכרונות האישיים אלה באלה היא היוצרת את הזיכרון הקיבוצי. ע' סיון דור תש"ח: מיתוס, דיוקן זיכרון (תשנ"א).
7. שם, בע' 20.
8. ר' מלקינסון וא' ויצטום שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי (תשנ"ג) 231 - 250.
9. ד' אוהנה ורס' יסטרין מיתוס זיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית (תשנ"ו).
10. ג' תמיר הסתגלות לאורך זמן של הורים שכולי מלחמה בישראל (תשנ"ג) 225 - 227.
11. פולחן הנופלים בישראל התפתח בשנים הראשונות לקיום המדינה וקשור באופן ישיר למלחמת העצמאות והתפתחות המיתוס של ההקרבה ההרואית. מיתוס זה מהווה חלק בלתי נפרד מהנצחת הנופל, שכן הוא מספק משמעות סמלית למוות, במכלול התרבותי-חברתי. כבר בתחילת הדרך נתפס פולחן הנופלים בישראל כפולחן המדינה. הוא מדגיש כי קרבן הנופלים הוא של העם ולמענו. כן הוא מדגיש את פולחן העצמאות, דבר אשר סיפק לגיטימציה למוות ולהקרבה, ראו עזריהו, לעיל הערה 4. לעצם השימוש בביטויים "נופלים" או "חללים" בהבדל מ"הרוגים" או "מתים", ראו הערתו של ר' רוזנטל האם השכול מת? (2001) 51.
12. עזריהו, שם, בע' 136.

שהמנוח (בחייו) ומשפחתו (לאחר מותו) מבקשים לעצבה¹⁶. כלומר, הערך "כבוד האדם" עולה על שאר הערכים המתנגשים אתו. סוגיית ההתערבות בכיתוב על מצבות בבית הקברות האזרחי עלתה שוב לדיון בע"א 6024/97 **שביט נ' חברה קדישא גחש"א ראשל"צ**¹⁷, שם ביקשה משפחתה של הגב' רוזה גרייטל אשר נקברה בעיר מגוריה ראשון-לציון כי שמה של המנוחה ייחרט על המצבה בעברית ובלועזית, וכי יום הלידה ויום הפטירה ייחרטו בספרות לפי הלוח הכללי (הלוח הגריגוריאני). חברה קדישא סירבה להיעתר לשתי הבקשות, אך לימים, ובהיתר הרב הראשי של החברה קדישא בראשון-לציון, נתרצתה והסכימה כי שמה הפרטי של המנוחה ייחרט גם בלועזית, אולם עמדה בסירובה שלא לאפשר את כיתוב התאריך הלועזי. בתה של המנוחה פנתה לבית המשפט המחוזי וזה דחה את בקשתה. על החלטת הדחייה ערערה המשפחה לבית המשפט העליון. ברוב קולות קבעו השופטים, כי בפער שבין רשות היחיד לרשות הרבים יש לנהוג במשורה וכי כפייה בהקשר זה אינה מותרת. השופט חשין חזר בפסק דינו על הלכת **קסטנבאום** והוסיף וקבע:

"ענייננו הוא בשני זוגות אלה: ביחיד ובכלל, ברשות היחיד וברשות הרבים. שני הזוגות יוצרים ביניהם חיבורים אחדים, ומבין החיבורים האפשריים לא יעלה ספק באשר לחיבורים אלה (בכפוף לחוק ולחוקה): ברשות היחיד לא יותר יחיד אחר ולא יותר הכלל לכפות רצונו על היחיד. ברשות הרבים לא יותר יחיד אחד לכפות רצונו לא על יחיד אחר ולא על רבים"¹⁸.

ומה באשר לקברו של אדם? האם קברו הוא רשות היחיד או רשות הרבים? משיב השופט חשין: "קברו של אדם – הקבר והמצבה שעליו – הם גם רשות היחיד גם רשות הרבים. כל נפטר ורשות היחיד שלו; דל"ת האמות הן שלו, והוא ומשפחתו עושים בשלהם... האדם ושפתו – שפה על-פה, שפת-הכתב, שפת-לוח-השנה – היו לאחדים. בני המשפחה הקרובה לא הכירו את הנפטר אלא באותה שפה ובלוח-לעז – כך שוחחו ביניהם כל העת, כך גם כתבו איש אל-רעהו – ועתה מבקשים הם לזכור אותו כפי שהיה. מבקשים הם להמשיך ולשוחח עם היקר להם בשפתו, מבקשים הם לצייר אותו נגד עיניהם כפי שהיה, מבקשים הם לקרוא על המצבה את שמו כפי שהורגלו, את יום לידתו כפי שהוא עצמו נהג לכותבו. שמו של הנפטר כי ייכתב אך בעברית; ימי הלידה והפטירה אם ייחרטו רק לפי הלוח העברי; **תעלה ותגבה מחיצה נפשית בין המשפחה לבין הנפטר, והנפטר ירחק מקרוביו. הדבר הוא אמוציונאלי – אפשר בלתי רציונאלי? אכן כן. אך גם עליה לקבר היא מעשה אמוציונאלי. ובכל-זאת לא נמנע מאם ששכלה את בנה לחבק את המצבה הדוממת והקרה...** זו רשות היחיד. אך בית עלמין הוא גם רשות הרבים, שהרי המצבות-שעל-הקברים ניצבות חשופות וגלויות, שורות-שורות, אל-ר-בצד-אלו, והמהלך יהלך ביניהן לרצונו. בית עלמין מדמה עצמו במובנים מסוימים לבית משותף – לחצר משותפת, לבתי-מגורים הסמוכים אלה-אל-אלה – בהבדל חשוב זה, ששכנות בין החיים תמיד תבוא לקיצה בעוד אשר שכנות בבית עלמין היא

משפחות שכולות לחרוג מן הטקסט האחיד, הלשוני או הוויזואלי, של הנצחה זו, כפי שהוא עולה מלשון פסקי הדין. בפרק השלישי אבחן את האופן שבו מציגה הספרות את העימות האמור. בפרק המסכם אטען, לאור אופני ייצוג שונים אלה, כי מערכת המשפט משמשת אף היא "סוכן זיכרון קולקטיבי"; כי מטרתו של זיכרון זה אינה זכירה; מטרתו היא חינוך וחיסון לאומי, וכי מטרה זו מושגת תוך שימור דיכוטומיה מלאכותית בין "שיח ציבורי" לבין "שיח פרטי", וזאת תוך הכחשת היותו של הראשון קונסטרוקציה תרבותית שאינה בהכרח משקפת מציאות מורכבת ביותר, ובמחיר הדחיקתם של סוגות שיח פרטיות, וזאת כדי להמשיך ולשמר את האבל והשכול בתחום השיח הציבורי כנכס לאומי.

2. משפט השכול

דרך קבורת חללי מערכות ישראל מעוגנת במספר חוקים אשר נחקקו בימיה הראשונים של המדינה¹³. קריאה בהצעת החוק, לגבי ציבונם של בתי הקברות הצבאיים מלמדת על האופי שרצו לשוות להם המחוקקים הראשונים ועל תפיסתם את השכול: "בתי הקברות הצבאיים צריכים להביא לידי ביטוי את הרעיון שכל אלה שנפלו במלחמה היו שותפים למשימה אחת וזה מחייב אחידות מסוימת. אני עוד לא ראיתי בתי קברות צבאיים שדמות המצבות הייתה מגוונת בהם. בתי הקברות הצבאיים מושתתים על הרעיון האחיד, שכולם הקדישו ומסרו את חייהם למטרה אחת משותפת"¹⁴. צביון זה נשמר בקפדנות לאורך השנים תוך הקפדה על אחידות ושוויון בצורה, ברישום ובגודל המצבות.

בטרם אבחן את הדרך שבה בחרו השופטים להתמודד עם תביעות המשפחות להנצחה החורגת מלשון החוק, ברצוני להתעכב על האופן שבו נדרשו בתי המשפט בישראל לסוגיית ההנצחה והקבורה בבתי קברות אזרחיים. סוגיה זו ייחודית לישראל על שום תפקידה של חברה קדישא בקבורה אזרחית של יהודים בישראל, וככלל נסובו הסכסוכים שהגיעו לערכאות על סירובה של חברה קדישא לאפשר למשפחות נפטרים להוסיף על מצבות יקיריהם, את כיתוב שם הנפטר בלועזית ו/או את שנת הלידה והפטירה לפי הלוח הלועזי (הגריגוריאני). ענייני ברשימה זו אינו ביחסים בין דת למדינה, ובהגדרת גבולותיו של חופש הדת או החופש מן הדת, אך פסיקה זו חשובה לענייננו משום שגם בה התחבט בית המשפט בשאלת הגבול בין חלל האבל הפרטי לבין זה הציבורי, והמבחנים שקבע בהקשר זה שימשוהו, בשינויים מסוימים, עת עסק בסוגיה הספציפית של הנצחת חללי צה"ל. בע"א 294/91 **חברה קדישא גחש"א "קהילת ירושלים" נ' קסטנבאום**¹⁵ קבע השופט ברק כי הוראתה של חברה קדישא ולפיה יש לחרוט את שם המנוחה על גבי המצבה באותיות עבריות בלבד, נוגדת את תקנת הציבור בהיותה פוגעת אנושות בכבוד האדם – בכבוד החי ובכבוד המת. עוד קבע, כי "הפגיעה בכבוד האדם מקורה בשלילת החירות לעצב את תוכן המצבה כפי

המשפט אוזן קשבת לאבל המשפחה; אחרי ככלות הכול מותו של אדם הוא עניין שבינו לבין סביבתו הקרובה, והם מטילים "נטל כבד" על זה המבקש לפגוע בחופש הפרט של השאירים לזכור את מתם בדרך הנראית להם, נטל של "פגיעה מעבר לרמת סיבולת שאינה ראויה". האם כך הוא גם שעה שמדובר בקבורה צבאית?

הפרשה המרכזית הראשונה שהגיעה לבית המשפט בהקשר הכיתוב על מצבות חיילים שנעסוק בה היא הפרשה שבבסיס בג"צ 83/556 בסט נ' **שר הביטחון**²⁰. סגן סיגלית בסט ז"ל נפלה בעת שירותה הצבאי. הוריה הביולוגיים של סיגלית, שרית בסט ועמרם יצחק אליאסוף התגרשו כאשר הייתה סיגלית תינוקת. האם נישאה בשנית, ודוד בסט (שהוא העותר השני) אימץ את סיגלית, גידלה כבתו, והיא בחרה לשנות את שם משפחתה לשם משפחתו. בחייה של סיגלית ז"ל רבו החיכוכים בינה לבין אביה הביולוגי, ולטענת אמה

ואביה המאמץ היא אף ביקשה לנתק את קשריה עמו. באופן טרגי נדרשו הוריה הביולוגיים של סיגלית להתעמת בעניין, לאחר מותה בצבא. המועצה קבעה כי הנוסח אשר צריך להופיע על מצבתה של

ארכיון הארץ

שכנות לעולם (אם תרצו: עד תחיית המתים). שכן, ראוי לו שינהג כראוי לשכן טוב. ושכן טוב לא יעשה מעשים שיפגעו בשכנו... ואולם נפלא ממני מדוע כתיבת שמו של נפטר באותיות קיריליות – אותן אותיות שידע, אותה שפה שחי בה – תפגע בשכנו... אכן, גם לנפטר ולבני משפחתו גם לשכן ולבני משפחתו – לאלה ולא לה, לכל כת לעצמה – אינטרס לגיטימי, אלא שאין שקילות בין כבודו של הנפטר שלפנינו וכבודם של קרוביו לבין כבוד השכן הנפטר (ההיפותטי) וכבודם של קרוביו. כבודו של הנפטר שלפנינו – כבודו שלו וכבודה של משפחתו – מכריעים את הכף. האיסור שאסרה חברה קדישא על המערערת, עובר – ובאורח ניכר – את המידתיות שהיא מותרת בה¹⁹ (ההדגשה שלי – ג.ב.).

הנשיא ברק, הצטרף לפסק דינו של השופט חשין תוך שהוא מתייחס ל"תורת האיזון" בכל הקשור לסוגיות שבהן מתבקש בית המשפט להכריע בין ערכים ואינטרסים נוגדים. בהתאם לתפיסה זו, קובע השופט ברק כי לערכים ולעקרונות הנגזרים מהם אין משקל "מוחלט", אלא יחסי, ובלשונו: "רק פגיעה מעבר לרמת סיבולת שאינה ראויה, תזכה להגנה".

נמצאנו למדים כי שעה שמדובר בקבורה אזרחית, מטים בתי

13. חוק בתי קברות צבאיים, תשי"ו-1950 (להלן: החוק); חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), תשי"ו-1950; חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, תשכ"ג-1968.
 14. דבריו של פנחס רוזן, שר המשפטים דאז, כמי שהביא את החוק בפני הכנסת, ד"כ 4 (תש"ט) 1069.
 15. ע"א 294/91 **חברה קדישא גוש"א "קהילת ירושלים" נ' קסטנבאום**, פ"ד מו(2) 464 (להלן: פרשת **קסטנבאום**), במסגרתו חזר בית המשפט על הלכת ע"א 280/71 **מדעון נ' חברה קדישא גוש"א**, פ"ד כז(1) 10.
 16. פרשת **קסטנבאום, שם**, בע' 523.
 17. ע"א 6024/97 **שביט נ' חברה קדישא גוש"א ראשל"צ**, פ"ד נג(3) 600 (להלן: פרשת **שביט**).
 18. **שם**, בע' 626.
 19. **שם**, בע' 627-628.
 20. בג"צ 83/556 **בסט נ' שר הביטחון**, פ"ד לח(1) 177 (להלן: פרשת **בסט**). בהרכב השופטים ישבו: שמגר, כהן וטירקל.

יצמחו לעולם פרחים באביב. המקום שבו אנו צודקים הוא רמוס וקשה כמו חצר' יפרחו נא הפרחים על קברה של סיגלית²⁵. השופטים, אנשים בשר ודם, רגישים למורכבות הנושא, חוזים במצוקות ובהדחקות אשר משתחררות מולם, ערים לצורך למצוא איזון בין הלאמה לאינדיבידואליזציה, ובכל זאת בשעה הגורלית, שעת ההכרעה, מעדיפים לחזור אל השפה הלאומית-מנכסת, הנוחה והמנוכרת. ברי, כי לא לחינם בוחר השופט טירקל לצטט משירו של עמיחי, וכי המקרה שלפניו קורע את לבו, ובכל זאת הוא בוחר שלא להיענות לתביעה. הנקודה המעניינת לטעמי היא, שאותם שיקולים מהותיים ואותה רגישות שהנחו את השופטים בפרשות שנגעו לקבורה אזרחית, נעדרים מן הדיון בפרשה זו. ודוק: רצונם של האם והאב המאמץ בציון שמם שלהם, הוריה מגדליה, על קברה של סיגלית, האם לא נועד על מנת שלא "תגבה מחיצה נפשית" בינם לבין יקירתם? זאת ועוד, במקרה זה ברי כי לרצונם זה לא היה כל קשר אל שיח השכול הלאומי וממילא הם לא ערערו על מטרות. חרף זאת, נמנע בית המשפט מלתת להם את מבוקשם, וממילא יותר משהוא רואה בבית הקברות הצבאי "בית המשותף", אם להשתמש באנלוגיה של השופט חשין, הוא רואה בו מעין "אגורה", חלל אחד ואחיד, נטול מחיצות, המכנס אליו את הלאום האבל, ואת "משפחת השכול", גם במחיר ניכורה של המשפחה הפרטית. גם פרשת **ויכסלבאום**, שזכתה לשני דיונים בבית המשפט העליון²⁶, לא נבעה מרצונם של השאירים להטיל ספק בנחיצותה של המלחמה או לערער על המחיר האישי שהיא גובה. בעניין זה, פנו הוריו של החייל ערן ויכסלבאום ז"ל למשרד הביטחון, בבקשה להוסיף על מצבתו של בנם תוספת זו הלשון: "אח לג'ק, לימור, ועדי"²⁷. בהתאם לפרוצדורה המקובלת, בקשתם הובאה בפני המועצה²⁸, וזו החליטה פה אחד לדחותה. הוריו של ערן עתרו לבג"צ על מנת שיוורה לשר הביטחון להתיר להם להוסיף את הכיתוב האמור²⁹.

בבג"צ, פותח השופט מלץ את דבריו באמירה הבאה: "הכרעה שיפוטית החייבת מטבע ברייתה להיות מושתתת על עקרונות משפטיים רציונליים, בנושא טעון כל כך הרבה רגשות, היא קשה ביותר"³⁰. בשלב זה ניתן היה לספר את סיפורה של משפחה אחת, אשר כאבה – במהותו אינו בר אומדן והשוואה לכאבן של משפחות אחרות, המבקשת להוסיף כיתוב על מצבת בנה. אולם, השופט, אמון על מטפורת המאזניים, סובר כי גם שקילת כאבים ושקלולם הם ממין האפשר, והוא מבהיר: "אומר מיד ובגלוי שמה שהקל עלי לא מעט בהכרעה... היא העובדה שמשני צדי המחלוקת ניצבים הורים שכולים"³¹. העובדה כי משני צדי המתרחס עומדים הורים שכולים, מהווה מעין "עובדה מקלה" עבורו, עובדה המאפשרת לו לשייכן ל"משפחה" אחת, "משפחת השכול הלאומית" גם במחיר תחושת השייכות של בני משפחת ויכסלבאום לערן ז"ל. בהמשך מתייחס השופט מלץ לדבריו של ג'ק, אחיו של ערן ז"ל, לפיהם הכיתוב יאפשר לכל משפחה לבטא את כאבה ויגונה בדרכה שלה. הוא אינו בוחן את תוכן הדברים ומכנה אותם "טיעונו הנרגש והנסער

סיגלית, הוא כזה המציין את שמות הוריה הביולוגיים ואת המקום שבו גדלה. האם והאב החורג התנגדו להכללתו של אביה הביולוגי על המצבה והציעו כי שם משפחתו של האב הביולוגי יושמט ושמות האב הטבעי והאב החורג יובאו בצוותא, מבלי לציין את המקום שבו גדלה. דא עקא, כי פסק הדין מסרב להביא את הסיפור האנושי והמורכב של משפחות בסט ואליאסוף.

את סיפורה של המשפחה מתמצת השופט שמגר לפסקה אחת בלבד. הוא מציין כי "מוטב היה, לו נפתרה המחלוקת שלפנינו בהסכמת בני המשפחה, מבלי שיהיה צורך להביא עניין זה לערכאות כדי לבחנו ולמדדו על פי אמות המידה, היבשות בהכרח, של החוק, אך כמו בכל מחלוקת, שבסיסה ומהותה רגשיים, ככל שיבקשו לעטפה בלבוש של חיפוש אחר הכרעה רציונלית. קופאים בעלי הדין בעמדותיהם הנוקשות, ועל אף הנסיבות הטראגיות, האופפות כל דיון בנושא הקשור באדם שאיננו עוד ואשר היה, **לפי הטענה**, אהוב ויקר לכל הצדדים, הנכונות לפשרה ולהבנה הדדיות רחוקה ואיננה"²¹ (ההדגשה שלי – ג.ב.).

השופט מעדיף שלא לספר את הסיפור המורכב העומד מאחורי העתירה ומציין: "בנסיבות, בהן כשלה כל הצעת פשרה, אין בידי בית משפט זה אלא לבחון את תחומי המותר והאסור לפי אמות מידה שהחוק קבען כדי ליישמן כלשונן וכרוחן"²². כלומר, משום שמדובר במקרה אנושי סבוך ומורכב, אשר יחייב אותו לעסוק בעניינים שבנפש וברגש הוא מעדיף לנקוט שפה משפטית-פורמליסטית. את הפתרון לסוגיה הסבוכה הוא מוצא בפנייה לשר הביטחון ולוועדת המשנה לחקיקה במחלקת הנצחת החייל, על מנת שיקבעו כללים לגבי הנוסח שייחקק על מצבתם של חיילים שנפטרו, ואשר היו להם אב או אם מאמצים או חורגים בנוסף להורה הביולוגי. הדיכטומיה בין השיח הפרטי לבין השיח הציבורי מומחשת בכל עצמתה: המשפחה שמבקשת לספר את סיפורה הטרגי של סיגלית ז"ל אשר גדלה בבית בסט ולו נותרה בחיים, לא היה לה כל קשר עם אביה הביולוגי, והשיח המשפטי שאינו קשוב לה, על אף שהפתרון במקרה הזה רחוק מלהימצא בין שורות החוק או התקנות.

בפסק דין קצר מצטרף השופט טירקל לחבריו, דוחה את הבקשה ומוסיף שתי הערות אגב. הוא מציין כי המחלוקת נוגעת בתמצית הכאב והסבל האנושיים, וקשה להכריע בה על פי אמות מידה אנושיות. הוא מוסיף כי העובדה שבועדה יושבים הורים שכולים, ובלשוננו: "הוועדה שעמה נמנים אנשים שכאבו של אבדן זה מייסר גם אותם"²³, מהווה מעין נחמה פורתא במחלוקת שאין לה פתרון צודק. לדבריו הנוסח המוצע "הוא תוצאתו של ניסיון קשה למצוא דרך בין השיקולים השונים. ודאי שאין הוא הנוסח היחיד, שאפשר היה לבחור בו, אך אי-אפשר לומר, בשום פנים, שאין הוא מתקבל על הדעת, ואפילו אינו מתקבל על לב מן הלבבות. הייתי דוחה אפוא את העתירה גם מטעם זה"²⁴. הוא מסיים את דבריו בשיר: "אולי יאים לכאן דברי המשורר: 'מן המקום שבו אנו צודקים לא

ייתכן לה בפסיקתו, גם באתר ההנצחה. מיד לאחר ציטוט זה, מצטט השופט ברק את נימוקי המועצה באשר לסירובה להיענות לבקשת המשפחה. התגובה המצוטטת הנה פורמלית ובגוף שלישי: "לדעת המועצה", "המועצה בדיעה" וכך הלאה; צורת הכתיבה אכן משקפת את תוכנה המדגיש את הצורך באחידות, בשמירת המסורת ועומד על עקרון השוויון. מבחינה נרטיבית מתעצם אצל הקורא הניגוד שבין מילותיה שותתות הדם של האם לבין דבר המועצה.

בין שני קצוות אלה – בין עקרון האחידות בשם האחוה והשוויון ובין עקרון כבוד האדם, ובכללו כבוד המת – בין ההנצחה הלאומית לבין האבל הפרטי – ינסה השופט ברק למצוא את נקודת האיזון. בתהליך יתהה השופט אחר תכלית החוק³⁸; יצטט מדברי חוקרים, כפרופ' סיוון, שעסקו בהבניית הזיכרון הקיבוצי, והצביעו על כך ש"האבל הנו תחושה אישית, אינטימית, בדרך כלל ברשות היחיד, ואילו ההנצחה היא פעולה חברתית, הנעשית לעיני כל... מהו קו התפר בין רגש להתנהגות, בין רשות היחיד לרשות הרבים"³⁹; יערוך מחקר השוואתי באשר לאופני ההנצחה במדינות אחרות, תוך התמקדות בבית הקברות הצבאי הבריטי שבירושלים⁴⁰ ותוך הסתמכות על ציטוטיו של בנבנישתי⁴¹ כדי לתאר כיתוב אישי על מצבות חיילים בריטים. כך, למשל, "בעלי היקר, תמונתך בליבי, ◀

של אחיו של המנוח"³². לשיטתו, אין זה מתפקידו של בית המשפט לנתח דברים שבלב או ברגש, ולכן הדרך הראויה להתמודד עם מקרה רגיש ומורכב זה, היא באמצעות ניתוח פורמליסטי של כללי המשפט המנהלי.

השופט מלץ בוחן את עקרון האחידות שמהווה לטעמו ערך עליון ומכאן שפגיעה בו תיצור אפליה ברורה בין המשפחות השכולות. הוא מציינ: "הענות לעתירה זו עלולה ל**יצור תקדים**, שתהייה לו השלכות לא רק לגבי העתיד, אלא גם כלפי העבר"³³ (ההדגשה שלי – ג.ב.). לדבריו, היענות לבקשת המשפחה עלולה לגרור גל עתירות שעניינן שינוי הכיתוב על המצבות ובלשונו: "והדבר לא ייגמר באחים ואחיות: ומה על הנשים והילדים, או דודה שגידלה אותו או חברו ואחיו לנשק"³⁴. מן הדברים עולה בבירור כי השופט מייצג תפיסה חברתית לפיה בית קברות צבאי הוא "אתר היסטורי"³⁵, והאבל על חללי צה"ל הוא נכס לאומי, שהרי, כלשונו, בבתי הקברות הצבאיים טמונים חללים "שאינם רק יקיריהם של המשפחות אלא גם יקירי העם כולו והמדינה כולה"³⁶. לפיכך דוחה השופט מלץ את בקשת המשפחה.

לטעמי, חששו של השופט אינו מתקדים משפטי; החשש הוא מתקדים חברתי, תרבותי ופוליטי, אשר יפתח את הדלת לביטוי של מעשים ופעולות יחידניים אשר יפגעו בסופו של דבר בתפיסה הקולקטיבית המאחדת של האבל. גם פסיקה זו כופה על משפחתו של החלל להיכלל במשפחת השכול הלאומית ורשות היחיד נתבעת, בשנית, להקריב את עצמה לרשות הרבים.

השופט ברק, בדעת מיעוט, מצא את החלטת שר הביטחון כלא סבירה וקבע, כי יש לאפשר למשפחת ויכסלבאום להוסיף למצבה את הכיתוב המבוקש.

הוא מספר לקורא כי בחמישה בנובמבר 1993 נהרג החייל ערן ויכסלבאום ז"ל. ערן לא היה חייל בלבד. ערן היה גם בנם של הוריו ואחיהם של ג'ק, לימור ועדי, וביום שנהרג נקרע קרע במשפחה. בהמשך מצטט השופט ברק ממכתבה של חוה ויכסלבאום, אשר הוקרא בפני אנשי ועדת ההנצחה: "לא נברא עדיין מכשיר שיוכל לצלם את רגשות ליבי... היינו משפחה מלוכדת, מאוחדת, אוהבת, מפנקת... כרגע נראה שאין בידי לעצור את ההתפוררות. נדמה לי שאין בשביל מה לקום בבוקר, בשביל מה להמשיך... אבל אני יודעת שברגע שאראה על המצבה את שמות ילדי ג'ק, לימור ועדי – אדע כי יש לי עדיין בשביל מה להמשיך לחיות, יש עדיין למי לדאוג, יש לחבר את השרשרת אפילו אם חוליה אחת חסרה... מה כל כך נורא לשפר את היחס למשפחות? את האנושיות? מה חשוב יותר. אחידות בבתי הקברות הצבאיים או איחוד וחיות משפחה שכולה בישראל? השתדלתי לתת לכם את הטוב ביותר – ערן. אני מקווה שתתנו לי מעט תקווה"³⁷.

בצטטו את מכתבה של האם, נותן השופט מקום לקולה של המשפחה – לסיפור שיש בו דמויות שכל ניסיון לסווגן לקבוצות יחס או לכותרות, יחטא להן ולמציאות שאליה נקלעו; מקום זה

21. ש.ם, בע' 180.
 22. ש.ם, ש.ם.
 23. ש.ם, בע' 184.
 24. ש.ם, ש.ם.
 25. ש.ם, ש.ם.
 26. בג"צ 5688/92 ויכסלבאום נ' שר הביטחון, פ"ד מז(2) 812 (להלן: פרשת ויכסלבאום); דנג"צ 3299/93 ויכסלבאום נ' שר הביטחון, פ"ד מט(2) 195 (להלן: דנג"צ ויכסלבאום); בדיון הראשון ישבו בהרכב השופטים: ברק, גולדברג ומלץ, כאשר השופט ברק היה בדעת מיעוט. בדיון הנוסף ישבו בהרכב השופטים: ברק, לוי, גולדברג, מצא ודורנר, כאשר גולדברג היה בדעת מיעוט.
 27. פרשת ויכסלבאום, ש.ם, בע' 815.
 28. המועצה הציבורית להנצחת החייל היושבת בתפקידה מתוקף תקנות בתי הדין הצבאיים.
 29. פרשת ויכסלבאום, לעיל הערה 26, בע' 815.
 30. ש.ם, בע' 816.
 31. ש.ם, בע' 817.
 32. ש.ם, בע' 819.
 33. ש.ם, בע' 820.
 34. ש.ם, ש.ם.
 35. ש.ם, ש.ם.
 36. ש.ם, ש.ם.
 37. ש.ם, בע' 821.
 38. השופט ימצא כי תכליתו של החוק כפולה: הן אחידות והן מתן תחושה למשפחה כי בנה שלה, היחיד והמיוחד, טמון בקבר, ש.ם, בע' 823.
 39. ש.ם, בע' 829.
 40. תיאור בתי העלמין לקוח מתוך ספרו של מ' בנבנישתי עיר המנוחות (תשנ"א) 33.
 41. ש.ם, בע' 35.

הקורא את משנתו בדבר היותם של השכול והאבל מ"חומרי הדבק" של החברה הישראלית וזאת מבלי להתייחס מפורשות לסיפורה של המשפחה. הוא מבין ללבם של מי שרוצים להתאבל באופן אישי, ואיזון ראוי לטעמו בין אינטרס האחידות לאינטרס של הפרט באבלו האישי הוא הוא שישמור על שורת האחידות "ואף ייטיב את סיכוייה להישמר ואת כוח הרשות להקפיד על קיומה"⁴⁵. החלטתו לאפשר למשפחת ויכסלבאום להוסיף את הכיתוב האמור, אינה נובעת אם כן, מתוך הכרה בעדיפות הצורך האישי והפרטי שלה להנציח את בנה בדרכה, אלא דווקא מתוך היותה אמצעי לשימורה של הדרך שבה, לדעתו, נתפסים, וראוי שייתפסו, השכול והאבל בהווה הישראלית, היינו, להמשיך ולשמר אותם כחלק מהספרה הציבורית. על רקע התפיסות הללו, בולטת חריגות תפיסתה של השופטת דורנר. היא בוחרת לפתוח את החלטתה בקטע מתוך ספרה של יהודית הנדל **הר הטועים**⁴⁶: "אנשים מביאים דברים מהבית. מביאים צנצנות, מביאים כלים, ראיתי מביאים שמה כל מיני כלי בית אפילו... לתת משהו אינטימי של צביון אישי בהחלט למצבה... רק לפני כמה ימים טלפן לי אבא, אדם אלמוני שאני לא מכירה אותו... והוא אמר לי שהוא לא ילך ביום הזיכרון לעצרת הזיכרון... 'כי אני לא יכול לשאת שאומרים בנינו. זה לא בנינו. זה הבן שלי'⁴⁷. פתח דבר, כידוע, מעיד על המשכו ועל סופו"⁴⁸: בבחירתה בטקסט זה מבהירה השופטת דורנר כי השכול הוא חוויה אישית, פרטית, שאינה ניתנת לכימות, להשוואה ולהכללה; ולראשונה בפסיקה הישראלית, היא מעיזה להציע, דרך דברי הנדל, כי יש מי שלמרות זכאותם להצטרף למשפחת השכול אינם חפצים בהשתייכות זו. השופטת דורנר מקבלת את הצורך בביטוי אישי ואינטימי לתחושת האבל, וממקמת את ההכרה הזו בקונטקסט היסטורי: היא מציעה סקירה היסטורית של האבל והשכול בחברה הישראלית, ומוצאת כי ברוח ה"קולקטיביסטית" שאפפה את ימיה הראשונים של המדינה, חלו תמורות: לצד התרבות הקולקטיביסטית החלה להתפתח תרבות מקבילה המבוססת על ערכי הפרט. מסקנתה היא כי היחיד האבל בעבר, יכול היה למצוא נחמה בהיותו משתייך לציבור, אך לא עוד, ודפוס האבל הרשמי אין בו כדי לספק את היחיד השכול היום"⁴⁹. לאור נרטיב זה ברי כי האיזון הסביר בעיניה בין האינטרסים המתנגשים בפרשה זו, הוא זה שבו כבוד האדם, רשות היחיד, גוברת. הפרשה האחרונה שבה נדרש בית המשפט לעסוק בסוגיה עלתה בפרשת **אסון המסוקים**. בתאונה טרגית שבה התנגשו שני מסוקי יסעור מעל שמי המושב שאר ישוב שבצפון הארץ, ביום 4.2.97, מצאו את מותם שבעים ושלושה לוחמים שהיו בדרכם לפעילות

זיכרונות מתוקים נאחזים סביב שמך", כותבת אלמנתו של וילאם ג'סי בראון שנפל בהיותו בן 22. על מצבה אחרת נכתב "נפל בני סמואל, על גבהים אלה, במקום שבו המוות והבוקר נישאים". בהמשך יבואו ציטוטים נוספים⁴², בדבר הצורך למזג בין הטרגדיה של המוות האינדיבידואלי לבין הנושא הלאומי המשותף. כל התהליך הזה, הנסמך על מקורות חיצוניים ומגוונים – המכירים בתורם בנחיצות הסיפור האישי ומגלים כלפיו אמפטיה – נועד לסייע בהתייטת כף המאזניים לטובת המשפחה, ולהצדיקה. השופט ברק קיבל את עמדת המשפחה, אולם נותר בדעת מיעוט, והנושא הגיע לדיון נוסף.

בדיון הנוסף⁴³, בהחלטה שהפכה את קודמתה וברוב דעות, התקבלה הבקשה להוספת הכיתוב המבוקש על מצבתו של ערן ז"ל. מסקנתו של השופט ברק נתמכה בדעותיהם של השופטים מצא ודורנר, ועל טעמיהם אני מבקשת להתעכב עתה.

בהחלטה קצרה בת עמוד אחד, מספר השופט מצא את סיפורו של השכול והאבל בהווה הישראלית "הכל תמימי דעים ואין מי שיחלוק, כי האחידות היא מידה הכרחית שיש לקיימה... בקיום ובקידוש מראהו של בית העלמין הצבאי כמראהו של מסדר נכון וערוך: רחבת נר הזיכרון, שטחיהם המתוחמים של הגושים והחלקות, יושר השורות והשבילים... בישראל, יותר מבקרב כל עם ולשון זולתנו, מהווה השכול חלק מהווייתנו הכואבת – היומיומית והנמשכת – של העם כולו. קרבנו של היחיד נתפס כקרבנם של הרבים ואבלה של המשפחה השכולה – כנחלת הכלל"⁴⁴. הנחת היסוד של השופט מצא היא כי ישנה הסכמה ציבורית ולאומית בדבר הדרך שבה השכול והאבל צריכים לבוא לידי ביטוי בחברה הישראלית. הוא מעדיף להישאר בספרה הציבורית ולפרוש בפני

צילום: חנוך גוטמן

בתקנה 2(6) לתקנות⁵⁵. לפיכך, משהציע השר נוסח שמלכתחילה אינו מגוי ברשימה הסגורה שבחוק, הרי שהוא מנוע מלסרב לכלול כל צמד מילים אחר שממילא גם הוא אינו מופיע באותה רשימה סגורה.

מש"עקף" השופט טירקל את המגבלה כאמור, הוא בוחן בכלים מנהליים אם החלטתו של שר הביטחון היא כה בלתי סבירה במידה המצדיקה את התערבותו של בית המשפט.

השופט טירקל מדגיש, כי קבלת עתירת המשפחות, אין בה כדי "לייחד את האסון שפגע בקרוביהם לעומת אסונם של קרובי חללים אחרים, אלא לייחד את האירוע הנדון"⁵⁶ ומוסיף "לא מדובר במשאלת לב של חלל יחיד, הבאה לבטא את כאבם, אלא במשאלה של ציבור שלם המבקש לעמוד לעצמו"⁵⁷. לאור הבהרתו של השופט טירקל, כי הכללת המילים "אסון המסוקים" משאירה את מקומו של החלל ברשות הרבים, ברורה גישתו לפיה אין לקבל עתירות בהן מבקשות משפחות לייחד את אסונן הפרטי אל מול אסונות אחרים. לא זו אף זו, לשיטתו, קבלת הצעתו של שר הביטחון לכלול את צמד המילים במסגרת הכיתוב לביטוי האישי תחטיא את מטרת ההנצחה הקולקטיבית ואינה יכולה להוות תחליף להכללתן בכיתוב האחיד. ◀

מבצעית בלבנון. בתודעה הציבורית זכה האירוע לכינוי "אסון המסוקים". חללי האסון הובאו לקבורה בבתי הקברות הצבאיים ולפי המלצת המועצה החליט שר הביטחון, כי על כרית מצבותיהם ייתב "נפל בעת מילוי תפקידו בתאונת המסוקים" או "בדרכו לפעילות מבצעית בלבנון", לפי בחירת המשפחה. העמותה עתרה לבג"צ כדי שיורה למועצה ולשר הביטחון לשנות את הכיתוב על מצבות החללים על מנת שעל כרית המצבה תופענה המילים "אסון המסוקים" באופן מפורש. כך עלתה לדיון משפטי שאלת ההנצחה הפרטנית פעם נוספת, אם כי באופן מובחן מן הפעמים הקודמות בשני היבטים: האחד, למול שר הביטחון עמדה עמותה שהביאה לידי ביטוי עמדה מלוכדת של מספר משפחות שכולות; והשני, בתביעת המשפחות לא הייתה רק משום בקשה למתן ביטוי אישי שאין לו שיע ושיח לא עם המערכת ולא עם משפחות אחרות ששכלו בניהן, אלא בקשה שניתן היה להבינה כביטוי של קולקטיב המבקש להבחין את אסונו בתוך "משפחת השכול" ומתוך התייחסות אל המערכת כולה. הכרעת בג"צ, נכון לכתיבת רשימה זו, הנה המילה האחרונה בסוגיה.

נוסיף ונציין כי בעקבות פרשת **בסט** ופרשת **ויכסלבאום**, ולפני ההכרעה בפרשת **אסון המסוקים**, תוקן החוק במטרה "לאזן בין עקרונות האחידות והשוויון בבתי קברות צבאיים ובכיתוב על מצבות צבאיות מחד גיסא, לבין הצורך לאפשר ביטוי לכאב אישי מאידך גיסא"⁵⁰. בסעיף 5 לחוק נקבע כי תישמר מתכונת של שוויון ואחידות בכיתוב בנוסח האחיד, ותינתן אפשרות להוסיף "כיתוב לביטוי אישי", לפי בקשת קרובו של החייל⁵¹. לאור תיקון החוק, קבע שר הביטחון תקנות העוסקות בכללים לכיתוב על מצבות⁵². תקנה 2 מפרטת את הנוסח האחיד לכיתוב על מצבה צבאית. בתקנה 3, שעניינה הכיתוב לביטוי אישי, לא פורטו נוסחיו של הכיתוב לביטוי אישי אלא נקבעו בו הגבלות לגבי היקפו, צורתו ומיקומו כמו גם תכנים שאין לכלול בו. אם תקנה 2 לפיכך, קובעת מתכונת אחידה לפרטי זיהויו של החייל המנוח, כאדם וכחייל⁵³, על מנת להגדיר את החלל ב"רשות הרבים", הרי שמטרת תקנה 3, הנה קביעת מיקומו של החייל ב"רשות היחיד" דהיינו, מיקומו ביחס למשפחתו, לחבריו ולאהוביו.

לכאורה אמור התיקון לחוק לפתור את המתח שנוצר בין משפחת החלל המבקשת להוסיף כיתוב אישי על מצבתו אל מול דרישות הלאום. לטעמי, מתח זה לא נפתר משני טעמים: הראשון, בשל העובדה שהכיתוב כמו גם פרשנות מושגים רחבים ועמומים כגון "תוכן בלתי ראוי" עדיין נתונים לשיקול דעת חיזוני. השני הנו העובדה שלפיה הכיתוב האישי עדיין מורחק, פיזית ומהותית מכרית המצבה, שהיא היא המקום המרכזי שעליו מבקשת כל משפחה להנציח את יקריה.

השופט טירקל⁵⁴, שכתב את הכרעת הרוב בפרשת **אסון המסוקים**, תוקף את הנוסח שהציע שר הביטחון מבחינה פורמלית. הביטויים "נפל בתאונת המסוקים" או "בדרכו לפעילות מבצעית בלבנון", אינם מופיעים במסגרת הנוסחים הקבועים של "נסיבות מוות" שנקבעו

42. ש.ם, בע' 37.
 43. דנג"צ **ויכסלבאום**, לעיל הערה 26.
 44. ש.ם, בע' 206.
 45. ש.ם, בע' 207.
 46. י' הנדל **הור הטוענים** (תשנ"ב).
 47. דנג"צ **ויכסלבאום**, לעיל הערה 26, בע' 207.
 48. ל' בילסקי "נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמיות" **פלילים** 1 (תשנ"ח) 5; א' בן נפתלי, א' ברם וה' תירוש "איך זה שוכב אחד מעז... למען השם?" המתפרסם בגיליון זה, בע' 24.
 49. דנג"צ **ויכסלבאום**, לעיל הערה 26, בע' 208.
 50. הצעת חוק בתי קברות צבאיים (תיקון מס' 3), תשנ"ו-1996, ה"ח 279.
 51. סעיף 5 לחוק. לשונו של סעיף 5(ב): "לכיתוב בנוסח האחיד שעל המצבה... ניתן להוסיף לבקשת קרובו של חייל שנפטר ועל דעת שאר הקרובים, גם כיתוב לביטוי אישי, בנוסח שתאשר הרשות המוסמכת בהתאם לכללים לפי סעיף קטן (ג)". זו לשונו של סעיף קטן (ג): "כללים באשר לכיתוב האחיד ובאשר לכיתוב לביטוי אישי... יקבעו בידי שר הביטחון בתקנות".
 52. תקנות בתי קברות צבאיים (כללים לכיתוב על מצבות), תשנ"ז-1997.
 53. פרשת **אסון המסוקים**, לעיל הערה 2, פסקה 3 לפסק דינו של השופט טירקל.
 54. ש.ם. בהרכב השופטים ישבו: טירקל, דורנר, ריבלין. פסק הדין של הרוב ניתן על ידי השופט טירקל.
 55. ש.ם, פסקה 3 לפסק דינו של השופט טירקל.
 56. ש.ם, פסקה 4 לפסק דינו של השופט טירקל.
 57. ש.ם.

הספר מתאר את מאבקה של רחלה אבני נגד משרד הביטחון, צה"ל וועדת ההנצחה. בנה של רחלה נהרג ב"משחק" רולטת רשת, והיא אינה מקבלת את תוצאות החקירה הצבאית שנערכה ובהמשך את החלטת בית הדין הצבאי שקבעה, כי מפקדיו של בנה חפים מאחריות בגין מותו. במקביל מבקשת האם, אמנית ופסלת במקצועה, להוסיף כיתוב אישי על מצבת בנה ולהציב ליד הקבר פסל בדמותו, היא רוצה שעל קבר בנה תהא כתובה האמת. אמת זו תבוא לידי ביטוי במילים: "נרצח על ידי מפקדיו, הובל כשה לטבח"⁶⁴, בקשה הנדחית על ידי ועדת ההנצחה.

הרומן מסופר מנקודת מבט חיזונית. זוהי דרכה של הסופרת להציג בפני הקורא את השוני בין הדמויות ובכך להמחיש את הדילמות שלהן⁶⁵. סיפורה של רחלה (ובאנלוגיה סיפורה של שולה מלט ז"ל), אינו שונה מהסיפורים שבפסקי הדין. אולם, הרומן פותח בפנינו אפשרות להיחשף לסיפור האנושי, המורכב והסבוך אשר עומד בבסיסה של כל הכרעה משפטית, ובענייננו סיפורה של משפחה שכולה אחת, שאינה מייצגת דבר זולת את עצמה ואת שברונה. מערכת המשפט נחשפת בשני אופנים, האחד, דרך החוקים, התקנות והחלטות הוועדות המוסמכות, כפי שאלה נתפסים בעיני הגיבורים ובשפתם. השני, הוא דרך הדיונים בבית הדין הצבאי⁶⁶, ובמיוחד דרך דמותו של השופט, רפאל נויברג, מרצה בפקולטה למשפטים המשמש שופט במילואים בבית הדין הן בפרשה. נויברג מתואר כאיש עקרונית אשר בחר באקדמיה ויותר על הרווחה הכלכלית כשותף במשרדיהם של עורכי דין מצליחים, שכן העיסוק היומיומי בענייני פרוצדורה לא משך אותו. הוא ביקש להשאיר לעצמו זמן פנוי על מנת לעסוק במה שהוא מכנה "המשפט במובן העקרוני"⁶⁷. עיסוק עקרוני זה יפה בעיניו, נקי וטהור, חף מן הדם, היזע והדמעות של פרקטיקת החיים: "לו עצמו היא נראתה [מערכת המשפט] כמערכת מזהירה, טהורה בתבונתה ובהגיגונה החף מרגשנות"⁶⁸. מגישתו של נויברג עולה גישה פורמליסטית, קלזיאנית⁶⁹, המאמינה בשלמות השיטה, באי-הזדקקותה למקורות חיזוניים וביכולת השופט למצוא פתרון משפטי לכל סוגיה וסוגיה במסגרת המשפט עצמו. גור גם אינה חוסכת בתיאור משמניו של נויברג, וזאת על מנת לחדד את הניתוק הפיזי שהוא מבקש ליצור בינו לבין העולם הכעור. אולם, דמותו של נויברג היא "דמות עגולה" קלאסית, שכן עד לסיומו של הרומן הוא עובר תהליך בו הוא מגלה כמה שבירה תפיסתו את עולם המשפט, וכמה קשה לשמור על טהרתו מול עצמת רגשותיה של אם שכולה אחת.

רחלה מגיעה לכל הדיונים והתפרצויותיה מהוות את תחילת הסדר באמונתו של רפאל. הוא מגלה שנוכחותה קשה עבורו, לא משום שהיא קוטעת את הסדר בבית המשפט, אלא משום שהצליחה לבקע את חומת הרגישות שלו, ולראשונה מאז החל לשפוט הוא מגלה את האדם העומד מאחורי הסיפור, עובדה המקשה עליו לקבל את החלטותיו "בשקט הדרוש"⁷⁰. גור מקשה על נויברג ומפגישה אותו עם רחלה כשזו חוסמת את רכבו בצאתו מהדיון ומבקשת פתרונות

ובלשונו: "המילים... מגדירות את מקומם של חללי האירוע הנדון בתוך 'רשות הרבים' של החללים הרבים של הצבא, כאילו הן 'אות מערכה' על מדיו של חייל. בתור שכאלה מקומן בכיתוב האחד ולא בכיתוב לביטוי אישי"⁵⁸ (ההדגשות שלי – ג.ב.). הלכך, אף שהעתירה התקבלה, מורים הלוגיקה והנרטיב של פסק הדין על העדפת ההנצחה הלאומית-ציבורית, על פני הזיכרון הפרטי.

פסק הדין מסתיים בשתי הערות תחת הכותרת ב"שולי הדברים". בהערה הראשונה, מציין השופט כי בשל אופיו המיוחד של האירוע ולאור התיקון לחוק אין חשש כי משפחות שכולות נוספות ידרשו להוסיף את המילה "אסון" על כרית המצבה ומכאן שקטנים הסיכויים לדרישה כזו בעתיד, ובלשונו: "מכל מקום, ובלתי לחוות דעה על סיכוייה של דרישה כזאת, אין היא דרישה שיש לחשוש מפניה"⁵⁹ (ההדגשה שלי – ג.ב.). ההערה השנייה מציינת כי העתירה נוגעת בתמצית הכאב והסבל האנושיים, ולפיכך על בית המשפט לעשות כל שביכולתו על מנת להמעיט בצערן של המשפחות.

בתי משפט עוסקים בסבל. וצודק השופט טירקל, כי בפרשות המעמדות משפחה שכולה עם מערכת הביטחון, נמצא את תמצית הסבל והכאב האנושיים. האם בית המשפט נותן להם ביטוי? האם הוא יכול לעשות זאת? האם זה הוא תפקידו? ואם התשובה לשאלות אלו היא שלילית, האם לא ניתן לראותו כמי שמסייע בהפיכתה של משפחה שכולה לקרבן בשנית על מזבח הצורך הלאומי: בראשונה, על שום שאיבדה את היקר לה שנתן את חייו למדינה, ובשנית, על שום שנמנע ממנה להביע את כאבה על האבדן, מניעה שמקורה בצורך של המדינה להצדיק את המשך הצורך בהקרבה למען קיומה? האם האופן שבו האמנות מתמודדת עם סוגיה זו עשוי לסייע בפתרון ראוי, ובית המשפט יוכל להסתייע בו, כפי שהוא מסתייע בתחומי ידע אחרים, שעה שהוא נדרש להכרעות קשות?

3. אמנות ושכול

אמן, היינו רוצים להאמין, הוא מי שרואה את העולם בכל עת מחדש, ככפעם הראשונה, ומסוגל להראותו כך גם לאחרים⁶⁰. ברי שלא תמיד זה הוא המצב. סופרים וכותבים התגייסו, החל מימי העלייה השנייה ועד לתחילת שנות ה-80, למאבק הלאומי על כל המיתוסים והנרטיבים ויצרו ספרות לאומית הרואית⁶¹. יתרה מכך, הכותבים השונים ניכסו את האבל והשכול, והדרך הרטורית שבה השתמשו הייתה דיבוב המתים והשאיירים, כאילו למתים היו פיות, והשאיירים החיים מדובבים על ידי נרטיב קבוע, כאילו להם אין נרטיב עצמאי⁶². אותם שינויים בעיבוד האבל שהשופט דורנר עמדה עליהם בדג"צ **ויכסלבאום**⁶³, עברו גם על ספרות השכול הישראלית. מזווית זו, ספרה של בתיה גור "אבן תחת אבן" מצטרף ליצירות ספרות, המבקשות להאיר בדרך אחרת את האבל והשכול, תוך חשיפת סיפורים אישיים בעיניים פרטיות, נטולות אלמנטים לאומיים, הרואיים ומאחדים.

המהווים חלק בלתי נפרד מהשכול ומהאבדן, שברים שנויברג וכל שופט "מציאותי" אחר אינם נחשפים ואולי אינם מעוניינים להיחשף אליהם, ובוודאי שברים המעידים כאלף עדים על שבריריותה של "משפחת השכול" הקולקטיבית.

המפגש בין רחלה לבין ההורים השכולים ממחיש פער דעות ותפיסות, ושוני בשיח שבין המשפחות השכולות לבין עצמן. רחלה מטיחה בהורה השכול: "אנחנו הגשנו בג'... אני לא מתכוונת לציית לכללים שלכם, זה הילד שלי, לא שלכם. אנחנו נחליט מה יעמוד על קברו"⁷⁵. האב השכול מנסה לדבר אל "ההיגיון" שלה: "לא באנו להילחם בכם... אנחנו משפחה אחת, משפחת השכול". ומוסיף "זאת חריגה מכל הכללים, המצבה הזאת, כל אחד יעשה מה שהוא רוצה... הרי יש הגיון מאחורי המצבות האחידות, יש בזה... סגנון... זה לא סתם החלטה חסרת שחר, החוק"⁷⁶. גור מבהירה לקורא את מה שלא בא לידי ביטוי בפסיקה: "משפחת השכול" הנה המצאה של

"לא משפטיים" למצוקתה. בהמשך רחלה כותבת מכתב אישי לכל אחד משופטי ההרכב. נויברג היה מעדיף שלא להתייחס למכתבה של רחלה, אולם בלחץ חבריו הם קוראים בו ומנהלים דיון שבמרכזו השאלה אם יוכלו להמשיך במשפט לאחר הקריאה ולאור הסיקור התקשורתי המרכזי. נויברג מסכם במילים: "מי שלא יכול להתמודד עם הדברים האלה ולשמור על מחשבה צלולה בזיקה לעניינים הקשורים במשפט מסוים, צריך לבקש להשתחרר ממנו"⁷¹. ברי, כי נויברג אינו חושב כי דבריה של רחלה אינם קשורים במשפט, אך להבנתו הוא חסר כלים להתמודד עמם.

לכטיו של נויברג מגיעים לשיאם בשעה שהוא נדרש לכתוב את פסק הדין. הוא מתחיל בכתיבה בציפייה כי המלאכה תבוא לסיימה על מי מנוחות. אולם לפני סיום, כשהוא פונה לארון הברזל שבחדרו על מנת לפנק עצמו בכוס קוניאק מתוך בקבוק "שהיה שמור שם לרגעים שבהם חש, אחרי עבודה פורייה, שמגיעה לו כוסית"⁷², דווקא אז נופל לידי מכתבה של רחלה. או אז, הוא מודה בינו לבינו כי רחלה מעולם לא משה ממחשבתו, אף שניסה "כדי שלא יפערו בו תהומות שלא יניחו לו להתרכז במה שנראה לו שהוא טובת העניין". לבסוף, הוא כותב כהרגלו פסק דין פורמליסטי, אולם את השינוי שחל בו ניתן למצוא בהודאתו: "הוא, אין לו שפה אחרת להתפייט בה אלא זו היבשושית, המשפטית, שלפני שעות אחדות עדיין האמין שיש בה יופי"⁷³. מסע ארוך עובר השופט נויברג, עד להכרה האמיתית כי לא יוכל להביא לידי ביטוי את סיפורה של רחלה ואת הכאב האנושי המסתתר מאחורי שלל המסמכים והעדויות שגבה.

גור מפגישה את רחלה עם דמויות מגוונות שחושפות את מורכבות אישיותה ואת מורכבות סיפורם של בני משפחתה מאז נהרג בנם עופר. אתמקד בשתי דמויות מרכזיות: בעלה של רחלה – יענקלה, ונציג ועדת ההנצחה של משרד הביטחון, דמויות הממחישות, לטעמי, את המתח בין הפרטי לציבורי: השיח (ואולי היעדר השיח) הפרטי של רחלה עם בעלה ואבי בנה, המתמודד עם אבדן הבן בכניעה ובהדחקה ואינו מצליח לגעת בכאבה של אשתו, ועם נציג ועדת ההנצחה, דובר השיח הציבורי אשר, למרבה האירוניה, מזוית הראייה של האם השכולה, הנו אב שכול. בעצם המהלך הזה מפרקת גור את מושג "משפחת השכול" לאלפי רכיביו, שיש מהם המוצאים בשייכותם למשפחה זו מזור, ויש לא.

ככל שמחריף מאבקה של רחלה בשלטונות, כך הולך ומעמיק הקרע בינה ובין בעלה. רחלה, הבטוחה בצדקת דרכה, מציבה את המלחמה ברשויות בראש מעייניה. יענקלה, שאינו מסוגל לחבור למלחמתה של אשתו ואומר לה: "אני אולי לא יודע לדבר יפה כמוך, אני סתם חקלאי. אבל זה לא זה. לי זה לא מתאים, ככה אני לא רוצה להתנהג... אני לא מצפה מהם לשום דבר כבר, את הגרוע מכל הם כבר עשו לי"⁷⁴. לשיטתו של יענקלה מדובר במלחמה אבודה. הוא קיבל את הדרך שבה נוהג הממסד ואינו מוצא את כוחות הנפש להילחם. כך נחשף הקורא לשברים הקשים הבין-משפחתיים

58. שם, שם.
 59. שם, פסקה 5 לפסק דינו של השופט טירקל.
 60. פרפרזה על דברי ר' שיקלה, משורר גרמני, 1883 - 1940.
 61. נ' גרץ **שביה בחלומה** (תשנ"ה).
 62. י' לאור **אנו כותבים אותך מולדת** (תשנ"ה). לפי לאור אנחנו חיים בעידן בו "האומה" לוקחת לעצמה את הזכות לדבר בשם המתים. תפיסה זו מוזכרת גם במאמרה של ח' נוה "על האובדן, על השכול ועל האבל בהווה הישראלית" **אלפים** 16 (תשנ"ח) 85, 95.
 63. דנג'צ **ויכסלבאום, לעיל** הערה 26, בע' 208.
 64. גור, **לעיל** הערה 3, בע' 27. הסיפור תואם את סיפורה של שולמית מלט. לטענת גור מדובר ברומן בדוי. עם זאת, קשה להתעלם מן הדמיון הרב בין גיבורי ספרה של גור לבין סיפורה הטרגי של משפחת מלט. גם שולח מלט ז"ל ראתה במשחק רולטת הרשת סוג של רצח. א' קדוש "רולטת הרשת – גרסת בתיה גור" **מעריב** 27.3.98.
 65. לניתוח ספרותי ראו נ' דינגוט **פואטיקה של הספרות** (תש"ן).
 66. בית הדין מוצג בכל עליבותו וגור מייחדת לתיאור המבנה והאולם שני עמודים. גור, **לעיל** הערה 3, בע' 79 - 81.
 67. שם, בע' 89 - 90.
 68. שם, בע' 90.
 69. H. Kelsen *Pure Theory of Law* (Berkeley, 1970).
 70. גור, **לעיל** הערה 3, בע' 137.
 71. שם, בע' 126.
 72. שם, בע' 235.
 73. שם, בע' 238.
 74. שם, בע' 105.
 75. שם, בע' 111.
 76. שם, בע' 112 - 113.

חשובה. המסקנה של הקורא בסיום הרומן היא, כי אי-חשיפת הסיפור האמיתי ואי-הבאת הפרטים בשלמותם, תביא לסוף בלתי נמנע, ממש כמו בטרגדיה היוונית הקלאסית. אופייה המיוחד של רחלה יוביל אותה לקראת אבדנה, בעיקר אומץ לב נדיר, המתבטא בחוסר פחד להתעמת עם בני משפחתה, קרובה, מערכת הביטחון והמערכת המשפטית. תפקידן של שאר הדמויות בהיותן פשרניות, הגיוניות ושקולות, הוא בהבלטת התכונות הללו. היא אינה מוכנה לוותר על זכותה להוציא לאור את האמת שלה, ובענייננו, להנציח את בנה בדרכה גם במחיר מלחמת חורמה במדינה וברשויות. בבחירתה במעין מוסר "מוחלט" וברדיפת האמת נדמה, כי היא יודעת שהיא הולכת אל מותה⁷⁹. בהגדרה של גור את רחלה כאנטיגונה טמונה ביקורת דרמטית: האם, לא היה על אנטיגונה לשקול אם כל הטרגדיה שהביאה על עצמה ועל בני ביתה היא המחיר הראוי לשלמו בגין קומץ עפר על גופו המת של פולניקס? האם, מאידך, לא היה על קריאון להתחשב במסורות מקודשות, בקשר דם, גם אם הוא סותר את פקודתו הוא, פקודת הריבון? המתח בין קריאון לבין אנטיגונה, כמוהו כמתח שבין המשפט הפרזיטיבי לבין המשפט הטבעי, כמוהו כמתח שבין רשות הציבור לבין רשות הפרט, כמוהו כמתח שבין הרציונלי (והגברי) לבין האמוציונלי (והנשי) – מתחים הקיימים בשיטות חשיבה התופסות את המציאות באופן בינרי. תפיסה זו, מציעה הספרות לדורותיה, אינה תפיסת העולם היחידה האפשרית ואף לא הרצויה: הבינריות מחייבת הכרעת "הכול או לא כלום", וממילא תוצאתה היא דיכוי של אחד ממרכיבי המשוואה. חלופות פעולה אחרות הן אפשריות, ועשויות למנוע פתרונות קיצוניים וטרגיים. מזווית זו, ניתן לראות בהתאבדותה של רחלה⁸⁰ מראה שמציבה גור בפני הקוראים, מראה ממנה ניבטת חברה המוכנה להקריב את בניה בקרב, ואת אימותיהן המסרבות להתאבל עליהן "כראוי", לאחריו. גור אינה פותרת את הבעיה, אך בעצם המקום שספרה נותן לאבל הפרטי, ובעצם הטרגדיה הנובעת מן הצורך המערכתי להשתיקו, היא מחדדת את הצורך במציאתו של פתרון.

4. הערות סיכום: אין לנו חיילים אלמונים

"אין לנו חיילים אלמונים, אין לנו קבר החייל האלמוני, מי שרוצה להניח זרים, צריך לפזר את זרו להרבה פרחים ולחלקם לעלים ולפרים"⁸¹.

כעולה מרשימה זו, שעה שמערכת המשפט נדרשת להכריע בסכסוך המתגלה בין האופן שבו המדינה מבכרת להנציח את חלליה, לבין הדרך שבה משפחות החללים מבקשות לזכרם, נטייתה היא לדבר במונחים של איזון הנותנים משקל עדיף לשיח הציבורי, על חשבון סוגות השיח הפרטי. נטייה זו, ההפוכה מבחינת משקלה, אם גם לא מבחינת תבנית השיח, מזו הקיימת בפסיקה הנוגעת לקבורה אזרחית, עלולה להיות בעייתית ביותר מזווית הראייה של משפחות החללים.

מדינת הלאום, התרבות והשפה השלטת. העובדה שרחלה והאב השכול נמנים על אותה קבוצת יחס, אינה אומרת בהכרח ששאיפותיהם ורצונותיהם זהים, שהאופן שבו הם חווים את האבדן, או את מושג ההקרבה כערך, או את עצם ערך מדינת הלאום הוא אותו אופן.

גור ממחישה דרך דמותה של רחלה, כי לרחלה כמייצגת שיח "נשי" ובענייננו, שיח פרטי, יש צורך טבעי בשייכות, אותה הביאה לידי ביטוי על ידי דאגה למשפחתה, הקמת בית וטיפוח ילדיה עד שבגרו. באותו הקשר, ברגע שבו איבדה את בנה היא מבקשת להמשיך בדרך שימור הפרטיות שלה החשובה בעיניה מאלמנטים חיצוניים של ציבוריות ולאומיות, ומתעבת כל ניסיון פולשנות לתוכה⁷⁷.

האנלוגיה לעיל, אשר לקוחה מתוך שיח פמיניסטי, ממחישה את הדיכוטומיה שמבצע בית המשפט בין הפרטי לציבורי. הביקורת בהקשר זה טוענת כי בתוך ההפרדה לעיל בין פרטי לציבורי מובלעת הנחת דיון לפיה, התחום הציבורי הוא גברי, ואילו התחום הפרטי הוא נשי. שימוש ברטוריקה כזו מונע התייחסות ומתן עזרה אפקטיבית למשפחות שפונות לבית המשפט משום שהדיכוטומיה הזו, המוטמעת על ידי מערכת המשפט מתעלמת מההקשר החברתי הרחב של נושא השכול והאבל. פמיניסטיות כגון ווסט התייחסו בהקשר זה לבעיית המהותניות (essentialism), קרי זיהוי מצומצם של קבוצת השכולים לפי תכונה משותפת אחת ובכך צמצום השכול האינדיבידואלי גם הוא לתכונה משותפת אחת.

לטעמי, רחלה מציעה את השאיפה לאינטימיות על מנת להבדיל בין ה"אני" שלה לבין הקולקטיב, מלאכותי או מדומה, והקונפליקט שלה נובע מהסתירה בין הצורך להקרבה לבין הצורך באוטונומיות. דמותה של רחלה ממחישה כי קולקטיביות יתר מהווה סכנה לעצמיות בכלל ולשלמות תפיסת האדם את עצמו בפרט. יהיו שיטענו בהקשר זה, כי התרת מרחב פעולה כמעט בלתי מוגבל למשפחות השכולות, עלול לפגוע באותן משפחות חללים אשר רואות בבית הקברות הצבאי מתחם פעולה שבו מובא לידי ביטוי ערך השוויון הכללי וכי בדרך זו הן יוצרות מתחם פרטי אשר עוזר להן להביא לידי ביטוי "תרבות שכול" מסוימת וכי שלילת זכותן זו מהווה פגיעה באוטונומיה שלהן. עם זאת זוהי טענה קלושה: הן משום שמלכתחילה מוגדר בית הקברות הצבאי כמתחם פעולה של קבוצת שכול מסוימת ולפיכך, אפשרות של פגיעה באוטונומיה של אותן משפחות הנה נמוכה יותר, והן משום שהטענה אינה כי יש לאפשר למשפחות מרחב פעולה בלתי מוגבל בבית הקברות הצבאי, אלא מרחב גמיש יותר.

בריאיין עיתונאי אומרת גור: "הספר הוא על העולם הפנימי של האדם במצב הזה... הסיפור הפרטי של שולמית מלט ליווה אותי בתור דוגמה, כמשל למשהו שיש אנשים שלקו בו, אנשים נאצלים, טרגיים, מתקוממים ולא מעוררי הזדהות, שיוצאים לדרך שאין ממנה חזרה, אנשים כמו אנטיגונה"⁷⁸. נדמה לי כי השוואתה של גור בין שולה מלט ז"ל, ובין רחלה – לבין דמותה של אנטיגונה, הנה השוואה

אזרחיה, מצדם, אינם פציפיסטים מושבעים: רובם מוכנים להגן על מדינת הלאום ומאמינים בצדקת דרכה הכוללת, ובה בעת אינם סוברים כולם, מעשה מקשה אחת, כי כל פעולותיה נכונות, כל מטרותיה צודקות וכל אמצעיה כשרים, וכי היא חסינה משיאות. במציאות הישראלית היום, אין הסכמה לאומית ונטולת ספקות, כי הקרבת חיי חיילים היא מחיר הכרחי בכל מצב. השכול הוא חלק מחילוקי הדעות הפוליטיים. זה הוא המרחק הסימבולי שבין תל-חי לבופור. במציאות מורכבת זו, מציאות שההכרה במורכבותה היא תנאי האפשרות לחיותה של דמוקרטיה, אין סיבה אמיתית להיאחז בשיח בינרי, וניתן להכיר בטווח פעולה ניכר ביניהם. על יסוד הכרה כזו, ובתוך הטווח הזה, יכולה מערכת המשפט לגלות יתר גמישות בבואה לשקול את מאווייה של משפחה ששכלה את היקר לה. גם מאוויי כזה הוא סוג של הנצחה

כפי שראינו, ספרה של בתיה גור, "אבן תחת אבן", מחדד בעייתיות זו: כעולה מן הקריאה שהוצעה לסיפורה של רחלה, שפת הלאום שלם הקובע אופנים תקינים ובלתי תקינים לפעול בתוכו. דע עקא, שלא כל המשפחות השכולות מדברות בשפה זו וחפצות לאמץ אותה, ומזווית זו הסיפור מפרק את עצם המושג "משפחת השכול". התוצאה הבלתי נמנעת שעה שהנושא מגיע לערכאות משפטיות, היא היווצרותה של תחרות – בין מפורשת בין משתמעת – בין סוגות שיח שונות. כאשר אחד הצדדים דובר בשפתו של בית המשפט, והצד השני אינו דובר בה, אותו צד מוצא עצמו חסר כלים לבטא את עמדתו, וממילא יושקט⁸². שתיקה זו, בתורה, יוצרת מצב בו הצד המושקט עלול לחוש כי הוא וכל היקר לו הוקרבו פעמיים לטובת שיח שליט שאינו מכיר בהקרבתם: פעם אחת שעה שהקריבו את חיי אהובם במהלך השירות הצבאי; ופעם שנייה שעה שנמנע מהם להביע את כאבם באופן אותו הם מוצאים לנכון. ספרה של גור מתאר מצב כזה.

הבעייתיות נובעת מתפיסה דיכוטומית של שיח שכול ציבורי מול שיח שכול פרטי, כאשר השיח הפרטי מנוכס אל זה הציבורי. לטעמי, הצבת שני סוגי שיח אלה משני צדיו של מתרס אינה נחוצה ואף אינה מציאותית. היא אינה מציאותית משום שאין שיח יחיד המאחד בתוכו הן את צורכי המשפחות השכולות כולן, כפי שאין, כיום, שיח ציבורי המבטא הסכמה מלאה שאינה מותירה מקום לספקות ולשאלות לגבי המובנות מאליה של הקרבת החיים בכל מצב. היא אינה נחוצה משום שניתן לחשוב על אופני הבנה – וייצוג – גמישים יותר מאלה המתאפשרים במסגרת הבינרית של פרטי/ציבורי⁸³.

המערכת הציבורית והמשפטית מדברות בשם ערך האחידות הנתפס כרציונלי מצד אחד, תוך שהיא מכירה ברגישות שבה יש להתייחס לאמוציות חזקות של בני משפחה אבלים, אמוציות המעמידות את תביעתן לחרירה מן האחידות באור בלתי רציונלי. אך האם לא ניתן להבין את המצב באור אחר? האם לא ניתן להודות בכך כי האחידות כשלעצמה אינה ערך; היא מסמלת ערך מסוים. הערך אותו היא מסמלת הוא הסכמה חברתית רחבה בדבר הצורך במדינת הלאום, הנכונות להילחם למענה ואף להקריב חיים לקידום מטרותיה. ייצוג הסימבולי של ערך זה בבתי קברות צבאיים, הוא הנתפס כמחייב אחידות (כביטוי להסכמה הלאומית הרחבה) והוא הטעם בגינו בקשות לחרירה מן האחידות מוצגות כרגשיות גרידא; כאלו שניתן להבין מפאת הכאב, אך לא להודות באפשרות הרציונליות שלהן. אך האם הסטת תשומת הלב הסמלית מן האומה, מרוח הלחימה וההקרבה ומן החייל הלוחם שהקריב את חייו אל בני משפחתו, וייחוס משקל לטרגדיה האישית, בהכרח מערער את השיטה? מסכן את קיומה של מדינת הלאום ואת הלגיטימציה שלה? אני סבורה כי התשובה היא שלילית. מדינת ישראל היא מדינת לאום, אך היא גם מדינה דמוקרטית המכירה באוטונומיה של אזרחיה.

77. R. West "Economic Man and Literary Women: One Contrast" 39 *Mercer L. Rev.* 867 (1989). השימוש בכלים הפמיניסטיים נעשה באנלוגיה: קול גברי/קול ציבורי; קול נשי/קול פרטי. גילגן מצאה כי גברים מגדירים את עצמם דרך עצמם (האני) ואילו נשים מגדירות עצמן דרך קשרים והקשרים (אם, אחות, בת, רעייה). בהתאם להשוואה הרי שהקול הנשי בענייננו, מקביל לאותם שכולים אשר מבקשים להנציח את יקיריהם גם בדרכים אחרות, לא רק חלל צה"ל, אלא גם בן של, אח של וכך הלאה. ראו: C. Giligan in *A Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (Cambridge, 1982).

78. קדוש, לעיל הערה 64.

79. גור, לעיל הערה 3, בע' 55-60.

80. "סילחו לי, אוהבת אתכם בכל ליבי, ומבקשת מכם שתסלחו על המעשה האנוכי. אנה שמרו על קשר חם ביניכם. עזרו ואהבו אחד את השני. הדליקו נר לאמיר" (מתוך מכתב ההתאבדות של שולה מלט ז"ל, ראו 'מושקוביץ' ול' אליחי "הכאב הכריע אותה – היא לא סלחה" **ידיעות אחרונות** 8.2.1994).

81. 'עמחי "אין לנו חיילים אלמונים".

82. ע' אופיר "נוק, סבל וגבולות השיח המשפטי בעקבות ליוטר" **עיון** מה (תשנ"ו) 149-190.

83. השיח הפמיניסטי תרם רבות לחידוד ולעידון הבחנות מסורתיות אלה שבין חוץ לפנים; שבין ספרה ציבורית לפרטית, ראו למשל: S.M. Okin *Justice, Gender and the Family* (New-York, 1989) 110-133; בילסקי, לעיל הערה 48.